

Б.ӘБЖЕТ

ТҮРКІ ҚАҒАНАТЫ ТҮСЫНДАҒЫ ПОЛИТЕИЗМДЕР

В статье речь идет о влиянии религиозных верований, распространенных среди тюркских племен во времена Тюркского каганата на фольклор тюркских народов. Говоря о божествах и их функциях, утвердившихся в представлениях тюрков, прослеживаются причины трансформации ценностей в связи с утверждением бога Тенгри в эпоху Тюркского каганата. Кроме того, рассматриваются причины трансформации и отражения некоторых мифологических персонажей в тюркском фольклоре, которые формировались на основе таких течений, как буддизм, манихейзм, несторианство и т.д.

Makalede Türk hanedanlığı devrinde Türk boylarının tutunduğu dini inançlar ve onların Türk folklorüne yaptığı etkisinden bahsedilir. Ayrıca Tanrı inancının ortaya çıkmasıyla birlikte bazı kayıtların değişme sebeplerini anlatır. Ayrıca dışarıdan gelen budda, manihyizm, nestoryan gibi inançların folklore yaptığı tesirler söz konusudur.

Ертедегі халықтар монотеистік санаға дейін көтерілгенше магиялық, анимистік, тотемдік, бабалар культі сияқты көптеген мифологиялық сенімдерде болған. Бұл жәйттарды түркі халықтары да басынан өткерген. Әрине, түркілер Түркі қағанаты тұсында бір Тәңірі ұғымы айналасына ұйыса бастаған. Оның өзі де ұзақ тарихи кезеңдердің жемісі еді. Байырғы түркі халқы 1200-1500 жыл бұрын аспан тектес көк Тәңіріге табына бастағандығы дәлелденіп отыр. Түркі қағанаты тұсында тасқа қашап жазылған «Күлтегін» ескерткішінде былай басталады: «Үсті көк Тәңірі, аста (төменде) баран жер жаралғанда екеуінің арасында адам баласы жаралған». Тәңірінің түркі халықтарына ортақ құдайдың атауы ретінде қолдана бастауы да осы Түрік қағанаты тұсына сәйкес келеді, сол тұста Тәңірі құдайы басқа құдайларға қарағанда биіктеп, жеке дара ұлық құдай дәрежесіне дейін көтерілген болатын. Ол тұрасында академик С.Қасқабасов та атап өтеді: «Тәңірі аспанның әміршісі саналған. Яғни, Тәңір – ең жоғарғы құдай, ол аспан мен жердегі тылсым мен тіршіліктің иесі. Адамды да, жер бетіндегі нәрселердің бәрін де, аспанды да, ондағы жұлдыздарды да жаратушы – Тәңір деп саналған. Міне, мұның бәрі – көне мифтік ілкі ата – демиургтың, жасампаз қаһарманның атқарған істері. Бұл қызмет түркілер заманында Тәңірге, ал ислам келгенде Аллаға таңылған» [1, 90].

Түркі халықтары көк Тәңірі деп бір тәңіріге сыйынғанымен шамандық нанымдағы ұсақ құдайларды да жоққа шығармады. Түрік қағанаты тұсында түркі тайпалары арасында әртүрлі діни ағымдар мен сенімдер өмір сүрді. Орхон жазбаларын зергтеуші Қ.Сарғқожа түркілердің арасына тарай бастаған ағымдар жайлы былай дейді: «Бізге жеткен Орхон, Сэленгі, Тоғұла бойында қалдырған мұраларын ғана атасақ, олар: Орду-балық, Бай-балық, Қатын-балық, Тоғұла-балық, Езгенті-қадаз сияқты бес қала, 100-ден астам төу етіп, тасаттық беретін киелі орындар, 1000-нан астам мүсінтастар, балбалдар, қорымдар: брахми, соғды, ұйғыр, моңғол, кидан, манчжур, араб, қытай,

байырғы түркі алфавиті, манихей алфавитімен жазып қалдырған жүздеген жәдігерліктер. Бұл тарихи-мәдени жәдігерлікте көпшелілер әулетінің ел басқару жүйесі, адам және қоғам қажеттілігінен туындайтын шаруашылықты басқару жүйесі, шаруашылықтың мәдени типтері, оның салт-дәстүрлеріне байланысты мол деректер сақталған [2, 52-53].

Тарихтың атасы Геродот парсылардың шабуылына қарсы тұратын түркілік массагет тайпаларының күн құдайына табынатындығын жазады. Бірақ түркі тайпалары арасында күн құдайына қарағанда ай құдайына табыну басымырақ болғанға ұқсайды. Түркі қағанаты барлық ұсақ құдайлардан жоғары тұратын жаратушының бар екендігін, оның мекені көк аспан, әрі аспан мен жерді жаратушы жалғыз - Тәңірі деген ұғым қалыптасты. Кезінде күн құдайына сенушілердің көбі қышпақ рулары болса, олармен бірге одақ құрған тоғыз-оғуз құрған конфедерациясы керісінше аналық құдайға табынды. «Тоғыз-оғуз бірлестігі (конфедерация) Хунну империясы билік құрудан қалғаннан кейін Орталық Азияның Моңғол үстіртіндегі қышпақ пен Тоғыз-оғуз тайпалық бірлестігі (конфедерация) үстемдік етті. Қышпақтар аталық әулет атанып (ашина) билеуші тайпаға айналады да, тоғыз-оғуздар аналық (ашидэ) әулеті атанады. Бұл екі үлкен конфедерацияның арасында бір қарағанда билік үшін мәңгілік бәсекелестік жүріп жатса, екінші жағынан бірін-бірі толықтыру, даму, өсу процесі жүріп жатты» [2, 74].

Айға табыну сенімі түркілерде шаманизм кезінен келе жатқан дәстүр. Алғашқы шамандардың әйел затынан пыға бастауының және мемлекет ісіне әйелдердің салмағы басым болуының өзі матриархат кезеңіндегі ай құдайын әйел бейнесінде сипаттауынан басталады. Түркілердің арғы бабалары ғұндарда айға құлшылық жасау сенімдері күшті болғандығы турасында С.Жолдасбаев өз кітабында жазады: «Ғұндар жыл сайын көктемде өздерінің ата-бабаларына, аспан мен жерге, аруақтарға құрбандық шалған. Тәңірқұт, күн сайын, таңертең шығып келе жатқан күнге, кешқұрым айға тағзым еткен. Әсіресе жаңа туған айдың бірінші күні ерекше құрметтелген. Қазақтарда да сондай ырым бар. Олар жаңа туған айды көргенде «ай көрдім, аман көрдім, жаңа айда жарылқа, ескі айда есірке» деп бас иіп тағзым етеді. Ғұндар істі бастаудан бұрын айға қарап, ай толық болса бастаған. Соғыста да айдың толық кезінде шабуылға шығатын болған. Егер ай орталанып бара жатса, соғысты дереу тоқтататын. Ай мен күнге табыну бүгінгі қазақтарда да орын алып келеді. Міне, бұл нанымдар ғұндар мен қазақтардың мерзімі жағынан орасан алшақ жатса да, олардың этникалық жағынан туыс екенін байқатады. Жаңа айдың алғашқы тууында мемлекет басшылары, кіші хандар мен уәзірлер Тәңірқұт ордасы жанындағы ғибадатханаға барып, кіші жиын өткізетін болған. Ал айдың бесінші жаңасында барлығы Луң-чыңға (Айдаһар қалаға) барып үлкен жиын өткізген. Күзде, жылқы семірген кезде, Дәйлин

тауына барып, бүкіл халықтық жиын өткізіп, көкке, жерге, ата-баба аруағына арнап құрбандық шалған, мал жанның есебін алған» [3; 66].

Тек қазақта емес, оғыз тайшасының дүниеге келуі туралы аңызда да ай құдайының тікелей себебімен пайда болғандығы айтылады. Оғыз хан Ай құдайынан туылады. Осы «Оғыз-наме» жәдігері бізге дейін ұйғыр жазуымен жеткен. Оғыз қағанның дүниеге келуіне Ай құдайы тікелей ықпал еткендігі былайша суреттеледі: «Болсыншы деді олар, оның сиқы осылай. Енді мұнан соң сүйінші тапты. Тағы күндерде бір күн Ай қағанның көзі жарқ етіп [ашылып], ер бала туды. Осы ұлдың өңі пырайы көк еді, ауызы оттай қызыл еді, көздері қызғылт, шаптары, көріктірек еді. Осы ұл анасының көкірегінен татыш көріп, одан кейін ембеді; шикі ет, ас, шарап сұрады. Тілге келе бастады. Қырық күннен соң өсті, жүрді, ойнады. Аяғы өгіздің аяғындай, бөлі бөрінің беліндей, жауырыны бұлғынның жауырынындай, кеудесі аюдың кеудесіндей еді. Тұла бойын түгел қалың түк басқан еді» [4, 36].

«Оғыз-намеде» Оғыз қағанды Ай қаған дүниеге әкелгендігі айтылады және оның ер жетуі мен жорыққа шыққан кезде алдында бөрі тотемінің жүріп отыруы мұның барлығы шамандық наным аясындағы адамды жебеп жүретін киелі рухтар болғандығы анық. Батырдың тез ер жетуі мен оны киелі аңдарға ұқсап туылуы шамандық сенімдегі аналық культінің басым кездегі дүниеге келген аңыз екендігін көрсетеді. Ол жайында Х.Короглы былай деп жазады: «Своеобразную генеалогическую легенду представляет собой экспозиция уйгурской рукописи «Огузнаме». Здесь Огуз проходит почти все этапы формирования эпического героя: он родился от небесной женщины Айхан (Луна-царица), избавляет людей от носорога, в результате чего фактически получает инициацию. Дважды вступает в брачные отношения (сначала с мифическим существом, затем с земной женщиной), ведет завоевательные походы» [5, 102].

Оғыз ханның өз балаларының атын Күн, Ай, Жұлдыз қоюы да осы шамандық нанымнан шыққандығын көрсетеді. Шамандық ұғымда Ай құдайының алатын орны айрықша болғандығын көреміз. Матриархат дәуіріндегі Ана-құдайлар кейінгі дәуірлерде қатты өзгеріске ұшыраған. Кейін уақыт өте келе аналық культтің орнын аталық кие басады да, түркі халықтары арасында әйел бақсылар өз орнын ер бақсыларға босатып берген. Оның басында Қорқыт бақсы тұрғандығы анық. Себебі, Тәңірі ер бейнесінде көрініс тапқандықтан оған табынушылар мен онымен экстаздық тылсым дүниеге кіре алатын бақсылар да ер адам болуы қадағаланған.

Алғашқы діндер пайда болған тұста да ер құдайлар дәріптелген. Кейінгі монотеистік дінді таратушы пайғамбарлар да ер адамдардан таңдалған. Бұл патриархат дәуірінің толық үстемдік орнатқандығын дәлелдейді.

Түркі қағанаты тұсында тарала бастаған діни ағымдар қатарында будда, несториандық христиан ағымы мен манихейзмді де айтуға болады. Бұл діни ағымдар Түркі қағанаты тұсында қатты белең алмағанымен, кейін Ұйғыр

қағанаты тұсында біршама күшейді. Әсіресе манихейзм діні күшейіп қағанаттың ресми дініне айналғаны белгілі. Манихейзм дінінің өкілдері түркі тайпалары арасына өзінің ілімімен қатар жазу емлесін де ала келді.

Манидің таратқан ілімін басқа діннің өкілдері мойындай бермеген. Ол өзін пайғамбармын деп жариялағанымен басқа пайғамбарлар сияқты мұғжиза көрсететіндей қабілеті болмаған. Манидің еңбектері жайында алғаш жазған адам Бируни болатын. Бируни «Шапуракан» кітабын тарихи деректерді анықтау үшін ғана пайдаланған. Оны пайғамбар деп мойындамаған, кезінде кеңінен тараған сиқырлықты жақсы игерген, әрі сол дәуірде тараған діндерден ұрлап өзін пайғамбармын деп жариялаған, сондықтан да Маниді жалған пайғамбар дейді. Бируни Манидің өзіне жаратушы тарапынан уахи келді дегеніне күмәнмен қарайды, ел ішінде жүріп қандай да бір мұғжиза көрсеткендігіне сенбейді.

Мани өз ілімін Шапур патша тұсында жая бастағандықтан өз еңбегін «Шапуракан» деп атаған. Бұл кітап кейінгі кезеңдерге толықтай жетпеді. Өзі Иран жерінде зардушт дінінің өкілдері тарапынан қысымға ұшырай бастады. Бахрам патша тұсында зардушт діні өкілдерінің қарсылығы негізінде патша оны өлімге кеседі. Мани өлген соң оның ісін пәкірттері Сисиң, кейін Иннай жалғастырады. Батыс піркеуінің насихатшылары мани ілімін көпт тілінде жазса, шығыстағы ресми піркеу тілі – соғды тілі болған. Вавилон кезінде манихейзм дінінің орталығы болған. Түркі тайпалары ішінен ұйғырлар осы мани дінін Түркі қағанаты тұсында қабылдай бастайды. Түркі қағанаты ыдыраған соң 747 жылғы ұйғырлар ішінде болған қырқыс кезінде манихей мен несториан ағымындағылар да бір-бірімен жауласып кетеді. 763 жылы Мойыншор хан жеңіске жеткен соң манихейзмді қолдап, оны мемлекеттік деңгейге шейін көтереді. Осы кезден бастап Ұйғыр қағанаты діни мемлекетке айналады, билік мани дінінің өкілдеріне беріледі. Хан тек әскери істермен ғана айналысатын билігі шектеулі жанға айналады. Қағанатты емін-еркін билеген манихейшілер басқа діни ағымдарға қарсы күресті бастайды. Түркі қағанаты тұсында ата-баба сенімімен еркін жүрген түркі тайпаларына ет жеуге, кісі өлтіруге, шабуыл ұйымдастыруға тиым салады. Бұл тиымдар ат үстінде өмір сүрген, жауынгерлік рухта тәрбиеленген түркілердің санасына сыймайтын әрекеттер еді. 840-847 жылы қырғыздар манихейзм дінінің өкілдерінің шектен шығуына наразы болып Ұйғыр қағанатына шабуыл жасайды. Қырғыздардың соққысынан есін жимаған мани дінінің өкілдері оныншы ғасырға дейін Самарқанд жерінде ғана өз ағымын сақтап қалады.

Мани діні өзі жойылғанымен кейін ортағасырлық шығыс әдебиеті мен батыстың әдебиетінде өз әсерін қалдыра білді. Соның бірі шығыстың фольклорына, ортағасырлық прозалық шығармаларына кеңінен жайылған суретке ғашық болу мотиві болғандығын айтуымыз керек. Мани өз дәуірінің аса дарынды суретшісі әрі көркем жазудың теңдессіз шебері болған адам. Мұсылмандық ұғымда Маниді парсы көркемсурет өнерінің атасы деп

есептеген. Өзінің діни ілімін тарату жолында арамей жазуын негізге ала отырып өзінің жазу үлгісін де ойлап табады. Кейін түркі халықтары арасына кең тараған тарихта «ұйғыр жазуы» деген атпен қалған осы жазу үлгісінде көптеген түркілік шығармалар дүниеге келді. Ұйғыр қағанаты тұсында сурет салу өнері мен тасқа бейнелеу өнері айрықша дамиды. Батыс елдері «Шын-машын» елінің өнері деп ерекше тамсанған бейнелеу өнері халық әдебиетінен орын алғандығын көреміз. Түркі халықтары ішінде бейнелеу өнерімен қатар жазба жәдігерлердің біразы осы ұйғыр жазумен бізге жетті. Сол дәуірлерде дүниеге келген жазба жәдігерлер турасында өзбек ғалымы Н.Рахмонов былай деп жазады: «Көне түркі әдебиеті туралы сөз қозғалса, әдетте көбіне орхон-енисей жазу жәдігерлері тілге алынады. Бірақ көне түркі әдебиеті тек қана осы жәдігерлермен шектелген емес, бәлкім оның қолдану аясының одан да кең болғандығын көрсетеді. Көне түркі әдебиеттің басталуынан бүгінгі күнге дейін жеткен мәтіндерді қарастырғанда орхон-енисей жазулары көне түркілік әдебиеттің бір саласы екендігін көрсетеді. Орта Азияда қарқынды дамуда болған зәрдүшттік, шамандық, манилік, будда секілді діни ағымдары да кезең-кезеңімен ағымдағы түркі әдебиетін қалыптастырды» [6,12].

Зәрдүшт діни ирандықтардың ең ежелгі діни болғандығын және оның көрші отырған елдерге тигізген әсерін жоққа шығара алмаймыз. Осы діндегі мейірімділік құдайы Ахура Мазданың бейнесі түркі, моңғол, алтай халықтарының фольклорында да өзіне лайық орын алғандығын көреміз.

Бір жағы Орта Азия, екінші жағынан будда діни арқылы түркілер арасына тараған ізгілік құдайы Ахура Мазда ұғымы кейін моңғол және алтай халықтарының санасына біртіндеп сіңіп, олардың фольклорынан да өзіне лайық орын алады. Моңғол, Сібір халықтарында кездесетін осы зәрдүшт дінінің элементтері турасында айта келе, оның таралу кезеңдері жайында А.М.Сағалаев былай дейді: «У ряда центрально-азиатских народов произошла контаминация верховного небесного божества Хормусты с «ураническим божеством государственных шаманских культов...Вечным синим небом». В среде тюрко-монгольских народов судьба иранизма «Хормузда-Хормуста» было во многом связана с распространением буддизма. В монгольской летописи XVII в. «Алтан Тобчи» говорится о том, что Чингизхан был перерождением Хормуста-тэнгри, а также рассказывается, как «могущественный Хормуста-тэнгри пожаловал августейшему владыке за прежние добродетельные деяния драгоценную нефритовую чашу...» Под воздействием буддизма, которому чужда идея монотеизма, и шаманства, адаптирующего все нововведения, образ Хормусты претерпевает серьезные изменения» [7, 49].

Түрік қағанаты мен Ұйғыр қағанаты тұсында жазба әдебиеті дами бастады, кейін отырықшы түркілерде жазба әдебиеті өркендеді, ал көпшілігі түркі тайшаларында фольклор ерекше дамыды. Фольклорда өзге діннің әсері негізінде енген персонаждар уақыт өте келе көптеген өзгерістерге де ұшырай

бастады. Мысалы алтай халықтарындағы Хормуста тәңірінің бейнесі уақыт өте келе солғынданып, идеалдық бейнесіне көлеңке түсе бастайды. Ендігі жерле Хормуста-тәңірінің бейнесі жаман жағынан көрініс табады. Мысалы, алтайлықтардың «Курбустан» эпосында Хормуста-тәңірі отыз үш дінсіздердің (кәшір) жаратушысы ретінде суреттелуі зәрдушт діні мен будданың ұғымдарынан алшақ жатқандығын көрсетеді.

Батыс моңғолдар мен оңтүстік алтайлықтар және бірқатар Сібір халықтарының фольклорында Хормуста-тәңірі жамандық рухқа айналып, енді алтайлықтарда «көрмес», моңғолдарда «Хормукчин» болып адамдарға қастық ойлаушы қаскөй бейнеге ауысып кеткендігін көруге болады. Бұдан кезінде ирандықтардан кірген діни элементтердің шамандықты ұстанған халықтардың санасынан өзіне тиесілі орынды өз деңгейінде дұрыс ташпағандығын, көпшелі халықтың болмысына орай көптеген өзгерістерге ұшырап отырғандығын байқаймыз.

Мұндай өзгерістердің алтай халықтарының фольклорында да орын алғандығы турасында Сағалаев та айтып өтеді. Оның айтуынша Юч-Курбустан алтайлықтардың мифологиясы мен эпостарында негізінен моңғолдардан алтайлықтарға ауысқан Хормуста бейнесінің ұлттық түрлену нәтижесінде пайда болғандығымен түсіндіреді. Хормустаның буддалық бейнесі және шаманданған Хормуста-тәңірінің алтайлықтардың дәстүрлі сеніміне өз әсерін тигізгенімен, бұл құдай бейнесінің мейлінше өзгергендігін көрсетеді. Кейінгі уақыттардағы алтайлықтардың нанымдық жүйесіне Хормустаның кіргендігі олардың эпостары мен мифтерінде аты аталатындығынан да көруге болады, алайда шамандық нанымдарда оның бейнесі мүлде кездеспейді дейді [7, 57].

Шыңғыс ханның туылуы туралы айтылатын аңыздардың көпшілігінде оның Хормуста-тәңірінің қолдауымен туылғандығы, оның шексіз билікке де сол тәңірінің арқасында қол жеткізгендігі айтылады. Бұл бір жағы сол кезеңде буддалық ілімнің түркілер арасында кеңірек тарала бастағанынан болса керек. Бұл жерде де А.М.Сағалаевтің тұжырымына сүйенер болсақ: «У ряда центрально-азиатских народов произошла контоминация верховного небесного божества Хормусты с «ураническим божеством государственных шаманских культов...Вечным синим небом». В среде тюрко-монгольских народов судьба иранизма «Хормусда-Хормуста» была во многом связана с распространением буддизма. В монгольской летописи XVII в. «Алтан тобчи» говорится о том, что Чингизхан был перерождением Хормуста-тэнгри, а также рассказывается как могущественный Хормуста-тэнгри пожаловал августейшему владык за прежние добродетельные деяния драгоценную нефритовую чашу» [7, 49].

Қазақтар арасына тараған Шыңғысхан туралы айтылатын аңыздар сол шаманизм нанымы тұсында дүниеге келгендігі анық. Дегенмен Шыңғысханның дүниеге келуі туралы осы аңыз зороастризм дініндегі аңызға

өте жақын келеді. «Динкард» кітабында пайғамбар Зәрдушттің дүниеге келуі туралы баяндайтын тұсын мынадай жолдармен береді: «Әлемді жаратушы Жаббар құдірет жердегі Фраһим әулетіне атапған (отқа сиынатын ғибадат орны) тұрғызып, оны ешқандай құралсыз-ақ өз құдіретімен тұтаңдырып, от жағып қояды. Отты көрген соң Фраһимнің әйелі жүкті болады да, айы-күні жеткен соң бір қыз бала дүниеге келеді. Оның атын Дуғду (Доғдуа) деп қояды. Доғду он бес жасқа толғанда Жаратушы оған сәуле жібереді де, ол от қыз жатқан жердің айналасын ерекше бір жарыққа бөлейді. Осылайша қыз Зәрдуштке жүкті болады» [8, 21].

Зороастризм дінінен тараған ғайыптан туу мотиві кейінірек түркі мен моңғол мифтеріне де ауысқан. Исламға дейінгі дүниеге келген бірқатар көне жазба деректерде қаған күннің нұрынан жаратылғандығы айтылады. «Моңғолдың құпия шежіресінде» аспаннан түскен нұрға жүкті болу мотиві кездесіп отырады. «Алұн сұлу күйеуі Добұн мерген көз жұмғаннан кейін күйеусіз үш ұл туады. Осы оқиғаға орай күмәнданған Белгінүтей мен Бүгінүтей атты ұлдарына Алұн сұлу оқиғаның мән-жайын түсіндіріп: «Бірақ сендер бұл жайдың мәнін түсінген жоқсыңдар. Түн сайын бір ақсары адам біздің үйдің шаңырағын жап-жарық қып кіріп келіп, менің құрсағымды сипағанда, оның нұры жатырыма сіңіп кететін. Ол адам (шығар) күн мен (батар) айдың арасында сары итпе еркелеп шығып кететін. Бұл жайды білмей жатып, неменеге күмәнданасыңдар? Тәңірдің берген ұлдары ғой бұлар. Оларды тобырларға теңеуге бола ма? Қарашайым адам қаған болса ғана оның мәнін түсінер» [8, 57].

Шыңғысхан туралы айтылатын аңыз да осыған ұқсас болып келеді. «Есугейдің жесір қалған әйелі туралы айтылады. Сол әйел жесір отырып төрт бала туыпты, байқаса біреу түндіктен от болып түсіп, таң ата есіктен ит болып шығып кетеді екен делінеді. Осыдан келіп Шыңғысхан күн баласы екен дейтін аңыз пайда болған» [9, 202].

Жалшы қағандардың күннің нұрынан жаралуы, күн нұрының қуаты арқылы оның әлемді жаулауы сияқты ұғымдар бұрынғы кезде қағандарға байланысты көп қолданылатын болған. Шыңғысханның аңызынан бөлек Оғыз қаған туралы баяндалатын әңгімеде де күннің сәулесінен жаралған қызға үйленуі немесе күн нұрынан жаралған қасиетті бөрінің жол бастауы сияқты оқиғалар айтылады: «Таңертеңгі шақта Оғыз қағанның шатырына күн сияқты бір жарық түсті. Ол жарықтан көк бурыл, көкжал әйдік бір арлан бөрі шықты. Осы бөрі Оғыз қағанға тіл қатып былай деді: Ай, ай, Оғыз, сен енді Ұрымға аттанып барасың. Ай, ай, Оғыз, мен алдыңда жүріп отырамын» [9, 41-42].

Зороастризм дінінің аңызы мен түркі-моңғол халықтарының аңыздарында да кейіпкердің ерекше жағдайда дүниеге келуіне бір ғана от құдайы Ахура Мазданың әсер етіп тұрғандығын аңғарамыз. Кейінгі дәуірлерде дүниеге келген қаһармандық эпос пен батырлық жырларда

мұндай сюжеттер ұшыраспайды. Мұсылман дінінің әсерімен батырларға көбіне мұсылман әруақтар, кәміл пірлер аян беріп отырады. Демек, Шыңғысханға байланысты айтылатын аңызда будда дінінің әсері болғандығын көреміз. Тағы бір аңызда Темучинді өз тайпасының ханы етіп сайламақ болғанда, халық одан пынымен күннің ұлы екендігін дәлелдеуін сұрайды. Сонда шешесінің өтінішімен Темучин садағын күннің сәулесіне, сағымға іліп қояды.

Зороастризм дінінің әсері кейін будда дініне өткен болса, шамандық нанымға да будда арқылы осы зороастризм элементтерінің кіргендігін көреміз. Шыңғысхан туралы деректерге көз жібере отырып, ол жайындағы аңыздарда ата-баба аруағы (онгон) түркілік наным-сенімнен гөрі, будданың ықпалына көбірек түскендігін байқаймыз. Шыңғысхан өз кезегінде Хормуста-тәңіріге көбірек сенгенге ұқсайды. Шыңғысхан туралы көп зергтеген Эренжен Хара-Даван өз кітабында Шыңғысхан аузынан айтылған мынадай деректі келтіреді: «Чингиз-хан закончивал свой ближайшие завоевания на запад и юге; в 1195 г. Покорено племя сартагол (сарты), 1196 год приносит покорение Тибета; затем покоряются три провинции Кара-Тибета. Тогда Чингиз-хан устроил великие торжества, вернувшись с одного похода, учредил производство и раздачу наград своим военачальникам, раздавая народу сокровища, Чингиз-хан, как повествует Саван-Сецен, заявил тогда народу: «Согласно повелению высшего царя, Тенгри, Хормузда, отца моего, я подчинил 12 земных царств, я привел в покорность безграничное своеволие мелких князей, огромное количество людей, которые скитались в нужде и угнетении, я их собрал и соединил в одно, и так я выполнил большую часть того, что я должен был сделать. Теперь я хочу дать покой моему телу и душе» [10, 65].

Шыңғысханға байланысты айтылатын осы секілді аңыздарда зороастризм элементтері көрініс бергенімен, от құдайы Ахура Мазда бейнесі қазақ фольклорына онша көп кіре алмаған. Оған себеп шамандық нанымды ұстанған қазақ халқы үшін әлемді жаратушы Көк Тәңірі мен адамды жебеп жүретін тотем-бабалар мен аруақтар туралы сенімнің күштілігінен болса керек. Тағы бір себебі Алтын Орда тұсынан бастап мұсылманшылыққа көше бастаған көпшелі түркі тайпалары кейін буддизм арқылы тараған аңыздарды уақыт өте келе ұмыта бастаған. Ал, шамандық нанымда қалып, кейін будданы ұстанған моңғол, алтай, сібір халықтарының фольклорында Ахура Мазданың өзгерген түрі Хормуста-тәңірі бейнесі көптеген уақыттар бойы сақталып қалған. Алайда, шамандық наным алтай халықтарында басымдыққа ие болғандықтан будданың көптеген элементтері де олардың наным-сенімдеріне тереңдеп ене алмағандығын көреміз. «Авеста» кітабынан тараған, будда ілімі арқылы түркі-моңғол халықтарына сіңген діни нанымдардың барлығы дәл қалшында халыққа тарап, ондағы айтылатын қайырымдылық құдайлары тек жақсы жағынан көрініс тапқан деуге

келмейді. Зәрдушт дінінің құдайлары туралы айтылатын сюжеттер түркі халықтары арасында өзінің бастапқы функциясынан, толық бейнесінен айрылып, басқа формаға еніп, фольклордағы жағымсыз кейіпкердің орнын толтырып жататын жәйттер аз кездеспейді. Шамандық наным кезінде сырттан келген діни нанымдарға мейлінше қарсыласып, өз қауқарында қарсы тұрғандығын осыдан-ақ көруімізге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 бет.
2. Сартқожа Қаржаубай. Орхон мұралары. 1-кітап. Тарихи-танымдық этнографиялық әдебиет. Астана. 2003. 392 бет.
3. С.Жолдасбайұлы. Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақ елінің тарихы. Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. /Алматы, С.Жолдасбайұлы. «Кітап» баспасы, 2010. 336-б.
4. Х.Короглы. Огузский героический эпос. Изд-во «Наука». Главная редакция восточной литературы. Москва, 1976.
5. Н.Рахмонов. Руханиятдаги нур муроди. Тошкент, 2002. – 128 б.
6. А.М.Сагалаев. Мифология и верования Алтайцев. Центрально-азиатские влияния. Новосибирск. Изд-во «Наука». Сибирское отделение. 1984. – 120 с.
7. Зэргошт. Ежелгі Иран пайғамбары/Құрастырған және түсінігін жазған Хашим-е Рази. Тегеран: Бехджат, 2001. – 280 б.
8. Шекен Жандос. «Моңғолдың құпия шежіресі»: Фольклорлық, әдеби негіздері. Монография. – Қарағанды: ЖШС «Гласир», 2006. – 160 б.
9. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы: «Ғылым», 1987. – 368 б.
10. Эренджен Хара-Даван. Чингис-хан – как полководец и его наследие. Алма-Ата. Изд-во «Крамдс-Ахмед Яссауи», 1992. - 272 с.

REZUME

B.ABZHET (Turkistan) POLITEİZMES OF THE TURKIC KAGANATE'S PERIOD

The article focuses on the impact of religious belief, common among the Turkic tribes during the Turkic kaganate in the folklore of the Turkic peoples. Speaking about the deities and their functions, in the views of established Turks, traces the root causes of transformation of values in connection with the approval of the god Tengri in the era of Turkic kaganate. In addition, the reasons of transformation and reflection of some mythological character in Turkish folklore, which were formed on the basis of these trends, as Buddhism, manicheizm, Nestorianism, etc.